
EFFECT OF SEMMELWEIS 8. A klinikai szülészet kezdetei: Göttingentől Pest-Budáig

The Beginnings of Clinical Obstetrics: from Göttingen to Pest-Buda

Dr. Krász Lilla PhD

ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék
krasz.lilla@chello.hu

Initially submitted October 10, 2015; accepted for publication november10, 2015

Abstract:

The idea of saving the lives of mothers and children was manifested as an integral part of eighteenth century mercantilist and cameralist theoretical works reflecting on concrete government efforts in relation to populationist theories not only in the form of humanitarian, but of political purposes as well, since the steady growth of population was considered as an indispensable means of economic and military resources. This argument served as a profound basis for the growing interest in births and obstetrics from the parts of government as well as of contemporary scientific life regarding the investments in establishing the material and intellectual conditions of professional training. By the mid-eighteenth century a European network of the circulation of theoretical knowledge as well as of technical and practical skills had evolved within the framework of co-operating or occasionally competing university circles, including alternative centres of knowledge.

In our paper we intend to give an outline of the most important elements of the institutionalisation patterns of theories and systems of arguments, as well as juxtaposing them, in relation to the personage of physicians, surgeons, or doctor-surgeons through the multi-faceted instrumentalisation process of *ars obstetricia* as contained in contemporary university curricula, which can best be described with the terms of 'Verstaatlichung', 'Verwissenschaftlichung', 'Verärztlichung'. Early professorships in obstetrics established in contemporary medical faculties, the 'mediatisation' of the knowledge of obstetrics, including publications varying in publicity and in genres (textbooks, chatechisms, studies) should have by all means contributed to the scientific emancipation of obstetrics as far as the evolution of modern clinics of obstetrics, clearly based on contemporary training hospitals, is concerned. Our paper focuses on the analysis of 'Verwissenschaftlichung' models evolved in German speaking territories in relation to the making of Hungarian obstetrics as a set discipline over the course of the nineteenth century.

Keywords: *ars obstetricia*, instrumentalisation of obstetrics, obstetrics clinic, Göttingen, Vienna, Pest-Buda

Kulcsszavak: *ars obstetricia*, szülészet instrumentalizációja, klinikai szülészet, Göttingen, Bécs, Pest-Buda

Az anyák és gyermekek életének megmentése a 18. századi, a korszak gyakorlati kormányzati törekvéseire reflektáló merkantilista és kamentalista államelméleti munkák részeként megjelenő populációs teóriákban nem csak humanitárius, hanem politikai célként fogalmazódik meg: egy állam gazdasági, katonai erőforrásai biztosításának alapvető feltétele a népességszám növelése. Ez az érvelés alapozza meg a születés és a szülészet iránti mind a kormányzati körök, mind a korszak tudományossága részéről megnyilvánuló egyre növekvő érdeklődést, a képzés szellemi és materiális feltételrendszerének megteremtésére irányuló investíciókat. A 18. század közepére a szüléssel kapcsolatos elméleti tudás és technikai-gyakorlati természetű készségek áramlásának hol egymással versengő, hol egymással kooperáló egyetemi, vagy egyetemi kereteken kívüli alternatív tudásközpontokhoz köthető európai hálózata alakult ki.

Tanulmányunkban a 18. és kora 19. század viszonylatában a korszak egyetemi curriculumában *ars obstetricia*-ként aposztrofált szülészet, leginkább az 'államosítás' (*Verstaatlichung*), a 'tudományosítás' (*Verwissenschaftlichung*), az 'orvosiasítás' (*Verärztlichung*) fogalmakkal körülírható instrumentalizációjának sokrétű folyamatában az orvos, sebész, vagy orvos-sebész személyiséghez köthető elképzelések és érvrendszerek, a különböző tudásszervezési stratégiák és intézményesülési mintázatok legfontosabb elemeit kíséreljük meg felvázolni és egymás mellé állítani. A szülészet tudományos emancipációjában az egyetemi orvoskarokon alapított szülészeti professzúrák, a szülészeti tudás 'mediatizálása' számos, különböző nyilvánosságú és különböző műfajú publikációk (tankönyvek, katekizmusok, tanulmányok) kiadása mellett, meghatározó szerepet játszottak a modern értelemben vett szülészeti klinikák „előfutárainak” tekinthető oktató-kórházak. Munkánk fókuszába a magyarországi szülészet 19. századi diszciplinárizálódása tekintetében leginkább meghatározó német nyelvterületen kialakult 'tudományosítási' modellek vizsgálatát állítjuk.

Szülészet 'ars' és 'scientia' között

1751-ben a 18. századi európai tudományosság leginnovatívabb oktatási-kutatási programját kínáló göttingeni egyetem¹ Johann Georg Roederert (1726-1763) a Strassburgból származó fiatal orvost hívta meg a szülészet oktatására újonnan létesített rendkívüli professzori állás betöltésére (*Professor Medicinae extraordinarius in arte obstetricali*), aki egyúttal Európa első, szervezetenként az orvoskarhoz tartozó, a bábák mellett, a leendő orvosdoktorok szülészeti

¹ Európa első 'kutató egyetemként' számon tartott, 1734/1737-ben alapított Georgia Augusta német és brit tradíciók szellemi szimbiózisának eredményeként született. Az egyetem által közvetített empirikus és holisztikus megközelítés együttes jelenlétére épülő tudáseszmenyírről, a '*Wissenschaft vom Menschen*' komplex tudományos szemléleti keret a középpontba állító tudományos oktatási-kutatási programról, az egyes modern szaktudományok kialakulásáról újabban lásd BÖDEKER/BÜTTGEN/ESPAGNE 2008. Specifikusan a természetfilozófia és a medicina tudományainak diszciplinárizálódási modelljéről lásd RUPKE 2002; STEINKE/BOSCHUNG 2008; ELSNER/RUPKE 2009.

gyakorlati képzését szolgáló *Accouchierhaus* igazgatói székét is megkapta.² Roederer — a korszak vezető szülész-orvosai, sebész-szülészeti körében paradigmaticusnak tekinthető — képzési útja jól illusztrálja annak az európai hálózatnak a működését, amely a szülészeti elméleti és gyakorlati oktatása tekintetében meghatározó, a 17. század óta folyamatosan bővülő, a szülészeti iránt érdeklődő leendő orvosok és sebészek szinte kötelező zarándokhelyeinek számító képzési központokból állt. Ez a kommunikációs hálózatként is funkcionáló *'respublica obstetricia'* a 18. század folyamán jelentősen hozzájárult a szülészeti mibenlétéről, materiális eszközeiről, infrastrukturális háttérintézményeiről (már működő kórházakban a szülészeti gyakorlati oktatásának céljait szolgáló részlegek létrehozása, önálló szülőotthonok és szülészeti klinikák alapítása) folytatott diskurzus tartalmi elemeinek személyes találkozások, *'gelehrte Reise'* típusú tanulmányutak, levelezések, publikációk, könyvküldések révén történő intenzív áramoltatásához.³

Roederer miután szülővárosának orvoskarán medicina stúdiumait abszolválta, hosszabb, közel három éven át tartó (1747–1749) tanulmányút keretében kapcsolódott rá erre a tudásáramlási hálózatra, felkeresve a gyakorlati szülészeti szempontjából meghatározó kórházakat és oktatási centrumokat, valamint az azokban működő szakembereket, úgy mint vezető bábákat, sebész és vagy orvos-szülészeket.⁴ Útja során hosszabb időt töltött Párizsban, ahol az orvosi tudományok legkülönbözőbb területeiről szóló előadások mellett, rendszeresen látogatta az Hôtel-Dieu már 1630 óta működő szülészeti részlegét, s az itt tevékenykedő vezető-bábáktól igyekezett gyakorlati fogásokat elsajátítani.⁵ Londonban a korszak két Európa-hírű szülészete William Smellie és William Hunter gyakorlati szülészeti kurzusain vett részt.⁶ Leidenben Boerhaave által még a század elején alapított, s Roederer idejében még mindig kiváló hírnévnek örvendő klinika mindennapjaiba kapcsolódott be. Útja végén Strassburgba tért vissza, ahol Johann Jacob Fried francia mintára alapított bábaképzőjét látogatta, és az ahhoz kapcsolódó, 1728-ban a városi polgári kórház külön részlegeként létrehozott szülőotthonban tökéletesítette tudását. Tanulmányútját végül Göttingenben zárta

² Roederer 1753-ban, Albrecht von Haller göttingeni egyetemről való távozását követően megkapta az anatómia és a sebészet professzúráit is. BUELTZINGSLOEWEN 2004. 15–31.

³ A kora újkori Európában a 'Man of Science' ideális képzési programjának részét képező *'gelehrte Reise'* típusú tanulmányutak tudás- és tudománytörténeti jelentőségéhez általában lásd BÖDEKER 2002. 505–532. Általában az orvosok vonatkozásában lásd BROMAN 1996. 16–19. A 17. és 18. században specifikusan a szülészethez kapcsolódó képzési központok együttműködéséhez, vö. GÉLIS 1988. 291–293.

⁴ Roederer tanulmányútjának állomásairól lásd SCHLUMBOHM 2012. 13–15.

⁵ Párizs városa már a 17. századtól fogva kihagyhatatlan állomását képezte a *peregrinatio medica* keretében Európa elméleti és gyakorlati képzési centrumait felkereső, a legtöbb esetben már doktori fokozattal rendelkező, elsősorban angol, skót származású orvosoknak, sebész-orvosoknak, vagy ugyanilyen minőségben a német nyelvterületről érkezőknek. A 18. század második felében már fogalommal vált párizsi orvosi iskola (*l'École de Paris*) különösen a formálódó új szemlélet, a patológiai anatómia, a gyakorlati sebészet, a szülészeti területein kínált lehetőségek tekintetében vált Európa-szerte híressé. Az ideérkezők számos egyetemen kívüli, alternatív oktatási központok által kínált nyilvános és privát, ingyenes és fizetős kurzusok, intézményi vagy magán anatómiai, kémiai kabinet-ek közül válogathattak, továbbá Párizs 22 kórháza közül több oktató centrumként is működött (pl. *Hôtel-Dieu, Charité, Hôpital militaire des Invalides, Salpêtrière*), ahol betegség mellett gyakorlati, műtéti oktatásban részesültek, ld. GELFAND 1980. 94–106, 131–135, 174–176; Uő. 2010. 221–245; BROCKLISS 1998. 71–116.

⁶ Londonban, ahol Európa első önálló (egyetemektől független) szülőotthonai létrejöttek, az orvosok elméleti és gyakorlati szülészeti képzése szabadon választott stúdium keretében, piaci alapon folyt. Erről bővebben lásd BYNUM/PORTER 1985 (itt különösen 218–236. passim).

le, s itt ismerkedett meg a szintén Leidenben tanult Albrecht von Hallerrel, és hívta fel sokoldalú szülészeti ismeretei révén magára a figyelmet, amely találkozás rövid idő múlva meghozta számára a göttingeni egyetemre szóló meghívást.

A szülészeti korabeli tudományosságban elfoglalt bizonytalan státuszát jól illusztrálja Roederer programadó beszédként is értelmezhető, „*De artis obstetriciae praesentantia quae omnino eruditum decet, quin imo requirit*” címmel 1752-ben tartott professzori székfoglaló előadása.⁷ Az újdonsült professzor és szülőotthon-igazgató számára komoly kihívást jelentett céljai világos és pontos megfogalmazásához adekvát fogalmakat találni. A terminológiai problémák már rögtön az általa képviselt szakterület megnevezésénél tetten érhetőek. Az *ars obstetricia* kifejezésben szereplő ’obstetrix’ főnevet általában a bábák megnevezésére használták, ám grammatikai alakját tekintve semleges nemű, s eredeti jelentése szerint a szülést vezető személyt jelöli. Ennél azonban sokkal összetettebb nehézségre utal az ’ars’ szó használata, ami a 18. században nem volt alkalmas arra, hogy valamely művelt és kifinomult tudományos tudásformát a mesterségként üzött, gyakorlati készségek és képességek alkalmazására épülő tudástól elkülönítve jelenítsen meg. Ugyanakkor azt is fontos magunk előtt látni, hogy a 18. század közepén a ’scientia’ szó használata sem oldotta volna meg ezt a terminológiai problémát: a kora 19. századig ugyanis még egészen köznapi összefüggésben is a legkülönbözőbb tudás megnevezésére használták. Német nyelvterületen csak a 18. század második felében terjedt el a magasabb tudásformák vonatkozásában a ’tudományos’ (*wissenschaftlich*) jelző, ill. a ’tudományosság’ (*Wissenschaftlichkeit*) főnév.⁸ Az *ars obstetricia* kifejezés tehát egyaránt jelentette a bábaasszonyok tapasztalat útján szerzett képességeit és magát a szülészeti tudományt, mint az orvosi tudományosság egy fontos ágát. A hiányzó fogalomkészletből adódó problémát Roederer úgy hidalta át, hogy küldetése céljait, a rá bízott szakterület mibenlétét hosszabb, körülíró nyelvi fordulatokkal fogalmazta meg. Beszédében a szülészeti tudományt mindenekelőtt „az összes tudomány között a legnemesebb és leghasznosabb” (*nobilissima et utilissima scientiarum*) területként jellemezte. Érvelése szerint a szülészeti tudomány fejlődésének alapvető feltétele a teljes személycseré: a szülések levezetésénél az alsóbb társadalmi rétegekből származó tudatlan bábaasszonyok helyére a tudomány embereinek (*ordo eruditorum*) kell lépniük, hogy a medicina eme felettébb fontos szakterülete méltó helyet kapjon az *universitas litterarum* világában. Eme személycseré legitimációjaként Roederer az általa tudatlannak, babonásnak, haszonlesőnek, erkölcstelennek aposztrofált bábákkal szemben pozitív ellenpárként állította a tudományokban járatos, „alapos anatómiai tudással rendelkező”, „matematikai és filozófiai gondolkodásra képes” férfi szülészeket, akik tudományuknál fogva alkalmasak arra, hogy rövid idő alatt az „értelem erejével legyőzzék a régi rossz szokásokat”. Az elméleti tudományokban való jártasság dicsérete és hangsúlyozása mellett, Roederer az *Accouchierhaus* igazgatói minőségében ugyanakkor kiemeli a teória gyakorlati hasznosításának követelményét, mondván „a tudást csakis a gyakorlatban történő alkalmazása igazolhatja”. Éles polémiával utal a számtalan megrázó szülési jelenetre, ahol a bábák képtelenek „a vérben úszó szülő asszonyokon, a testükből már mozdulatlanul kilógó

⁷ Roederer latin nyelven tartott székfoglalójának szövegét lásd ROEDERER 1752. Német fordításban kiadta EBEL 1978. 33-43. Továbbá vö. SCHLUMBOHM 1999. 277-284; Uő. 2004. 32-33.

⁸ Vö. Az angol és francia ’science’ szó hasonlóan a német ’Wissenschaft’ fogalomhoz még hosszú ideig a legkülönbözőbb tudásformák megjelölésére szolgált, viszont a melléknévi ’scientific’ alak már jóval korábban, mint a német ’wissenschaftlich’ megfelelőjük a tudományos tudásra vonatkozó értelemben használatos volt. Erről bővebben vö. ROSS 1991. 1-16; SHAPIN 2006. 179-191.

gyermekeken segíteni”. Magabiztos tudatossággal, és tegyük hozzá, rendkívüli optimizmussal tesz ígéretet arra, hogy mindezen nyomorúságon a tapasztalt férfi szülész könnyíteni tud, mi több képes megelőzni, mert „mint valami megmentő angyal” közbelép, „gyakorlott kezekkel elhárítja az akadályokat, világra segíti a főtust, s beavatkozásával akár két életet is megment”. Roederernek ez az államtudományok populációtana felé forduló, azt erősítő, a medicina társadalmi hasznosságát hangsúlyozó, s ennek révén az orvosi-szülészeti professzió felértékelését szorgalmazó argumentációja minden bizonnyal hatott korának tágabb és szűkebb, a felvilágosodás emberbaráti eszményeihez kötődő egyetemi és egyetemen kívüli közegére.

A szülészeti instrumentalizációja, hasonlóan a medicina más szaktudományaihoz sokrétegű, hosszú időtartamban végbemenő folyamat, amely egyfelől feltételezi eme szakterület egyetemi szintű oktatásához szükséges keretfeltételek megteremtését docentúrák, rendkívüli, majd rendes professzúrák létrehozása, valamint az univerzitások szervezetrendszeréhez szorosan kapcsolódó, az elméleti és gyakorlati képzési célokat szolgáló szülészeti klinika alapítása, etablációja és folyamatos (mind metodológiai, mind infrastrukturális tekintetben) fejlesztése révén. Másfelől a szülészeti, mint orvosi diszciplína instrumentalizációjának további fontos kritériumát képezi az *'obstetricia'* tárgyának, kutatási eredményeinek tankönyvekben, szakfolyóiratokban elhelyezett tanulmányokban manifesztálódó intenzív publikációs tevékenység. Végül ez a több dimenziós folyamat akkor tekinthető lezártnak, amikor az adott kormányzati hatalom kezdeményezése nyomán a szülészeti önálló és kötelező vizsgatárgyként vált az orvoskari curriculumok részévé.

A szülészeti magyarországi intézményesülése, 'tudományosítása' és 'orvosiasítása' szempontjából meghatározó német nyelvterület univerzításai a 17. és a 18. századi főleg francia, esetenként holland és angol sebészeti-szülészeti iskolák, többnyire egyetemi kereteken kívül eső, alternatív bábá, sebész- és orvos szülészeket képző, ill. továbbképző centrumok tudásszervezési mintáit alapul véve⁹, az 1720-as, 1730-as évektől kezdtek előadásjegyzékeikbe szülészeti tartalmú kurzusokat felvenni.¹⁰ Ebben az időszakban azonban az akadémiai medicina peremterületén helyet foglaló szülészeti egyetemi szintű oktatása még korántsem rendelkezett önálló, rögzült pozíciókkal. Maga a képzés egyértelműen az elméletorientált tudás közvetítésére korlátozódott, amely nem tekintette céljának gyakorló orvos-szülészeti képzését, gyakorlati készségek közvetítését. Jellemzően egy-egy egyetemen vagy az anatómia és/vagy a sebészet oktatója saját szakterülete részeként, egyéni buzgóságtól vezérelve hirdetett meg külön szülészeti kurzust, vagy eleve a sebészetről szóló előadásaikba ágyazva, ill. annak az altest sebészetét tárgyaló részében tértek ki a szülészeti operációk

⁹ A francia és az angol modellek vonatkozásában lásd jelen munka 5., 6. és 31. lábjegyzeteit. Hollandiában először 1668-ban Amszterdamban, majd ennek mintájára Leidenben a *Collegium Medicum* részeként működött a *Collegium Obstetricum*, ahol a bábajelöltek az alapvető elméleti anatómiai stúdiumokon kívül gyógyszerészeti ismereteket, valamint nehéz születek levezetéséhez szükséges komolyabb operációs beavatkozásokat is elsajátíthattak. A bábák rendszerint négy esztendeig tartó gyakorlati képzése egy idősebb, tapasztalt bábáasszony vezetésével történt. Míg ebben az időszakban Európa egyetemlein a szülészeti ismereteket a sebészet részeként oktattak, Hollandiában már a 17. század második felében a leideni egyetemen szülészeti doktorátust (*doctor obstetricae*) lehetett szerezni, de megjelentek a nem egyetemi keretek között végzett férfi szülésmesterek (*staatsvroedmeester*) is. MARLAND 1994. 196-197, 209.

¹⁰ Az első, szülészeti kurzust meghirdető német egyetemek: Halle (1728/29), Tübingen (1734), Göttingen (1739), Erlangen (1743) lásd SEIDEL 1998. 133.

elméletére.¹¹ Az oktatók előadásaikban rendszerint francia szerzők szülészeti tankönyveire, vagy a sebészeti tankönyvek szülészeti fejezeteire támaszkodtak.¹²

A szülészeti helykeresése a német nyelvterület tudományosságában a 18. század közepétől egy második fázisba lépett. Az egyetemek orvoskarain a szülészeti oly módon vált önálló előadások, ill. kurzusok formájában a képzési kánon részévé, hogy rendkívüli, vagy ún. „közös, ill. kombinált professzúrákat” (*Sammelprofessuren*) alapítottak, amelyek élére többnyire a sebészet és/vagy az anatómia tanárai kerültek.¹³ A 18. század utolsó harmadától önálló szülészeti professzúrák vagy a kombinált professzúrák szétválásával, vagy a rendkívüli professzúrák rendes professzori katedrává alakulásával jöttek létre. A bécsi és a prágai egyetemeken viszont a szülészeti etablációja a német fejedelemségeket évtizedekkel megelőzve megtörtént.¹⁴ Mindazonáltal az *obstetricia* továbbra is a sebészet részterületének számított. Akárcsak Európában, a német nyelvterületen is az egyetemi, vagy más, egyetemen kívüli oktatási központokban formálódó szülészeti iskolák alapítói maguk is sebészek, vagy legalábbis olyan orvosok voltak, akik sebészeként tanulták a szülészeti. Mindez jól tükrözi a korszak tudás- és tudomány szemléletét, amelyben éles demarkációs vonal húzódott a manuális és instrumentális beavatkozások elméleti és gyakorlati elsajátítására épülő, a medicina alkalmazott és empirikus területeiként számon tartott anatómia, sebészet és szülészeti, valamint a kortársak által 'Kathedermedizin'-ként aposztrofált, tisztán elméleti stúdiumok közé sorolt területek között.

A 18. század utolsó harmadától az *ars obstetricia* a medicina más szakterületeivel — mindenekelőtt a belorvostannal — egyenrangú, nem a sebészet részeként kezelt, önálló tudományos diszciplínaként való elismertetése kapcsán az orvosok részéről egyre gyakrabban hangoztatott érvként merült fel, hogy a szülészeti nem korlátozódik csupán mechanikus alapszabályok felállításra és mechanikus, azaz az operáció útján történő beavatkozások finomítására. Számos esetben ugyanis a szülés során fellépő veszélyek belső szerekek alkalmazásával, tehát sebészeti operáció nélkül elháríthatóak. A szülészeti tudományos

¹¹ A tübingeni egyetem anatómia és sebészet professzora Burchard David Mauchart 1734-ben sebészeti előadása keretében tért ki a szülészeti daraboló operációk tanára. Mindazonáltal Mauchart a 18. század első felében azon egyetemi oktatók közé tartozott Mauchart, akik orvosi stúdiumaik során hosszabb időt töltöttek Párizsban, s némi szülészeti gyakorlati oktatásban részesültek a francia főváros kórházaiban, lásd STÜBLER 1952. 6–7. Eduard C. J. von Siebold, 1832-től a göttingeni egyetemen Friedrich B. Osiander utódja, két kötetes nagy szülészettörténeti munkájában a 18. század első felének vonatkozásában a szülészeti oktatását a sebészet egyoldalú operációtanaként mutatja be, lásd SIEBOLD 1839–1845. Bd. 2. 399–400.

¹² A 18. század első felében a szülészeti operációtan a sebészeti tankönyvek standard repertoárjába tartozott. Ebben az időszakban a legelterjedtebb német nyelvű sebészeti tankönyv Lorenz Heister 1719-ben kiadott munkája volt, amelyben az altesthez kapcsolódó operációknál külön alfejezetet szentelt „Az asszonyi nem szülő tagjainak operációiról”, lásd Uo. 304–404.

¹³ A 18. század közepén, ill. második felében alapított anatómia/sebészet/szülészeti 'kombinált professzúrák': Halle (1741 — P. A. Böhmer), Göttingen (1751 — J. G. Roederer), Würzburg (1769 — C. C. von Siebold), Jéna (1778 — J. C. Loder), Mainz (1783 — J. P. Weidmann). SEIDEL 1998. 135. Volt azonban példa arra is, hogy az abszolút mértékben jellemző anatómia/sebészet/szülészeti kombinációtól eltérően, a szülészeti oktatása más szakterülettel való párosításban jelent meg: J. D. Busch a marburgi egyetem professzora, vagy Fritze a herborni főiskola tanára a szülészeti mellett állatorvoslást is oktattak. BUSCH 1817; SPENGLER 1858. 250.

¹⁴ Önálló szülészeti professzúrák: Prága (1762), Göttingen (1786), az 1780-as években Bécs, Marburg és Würzburg (1799), Kiel, Heidelberg, Lipcse, Berlin, Breslau, München, Halle (1827). Miközben Angliában a férfi szülész társadalmi modellje már a 17. században elterjedt, az angol egyetemeken a szülészeti etablációja csak a 19. század folyamán következett be, lásd LOUDON 1986. 190–190.

emancipációjáért vívott küzdelem a 18. és 19. század fordulóján leginkább a mechanikus (sebészeti) és a dinamikus (belorvostani) eljárások közötti különbség hangsúlyozásával jellemezhető. Míg a „mechanikus szüléset” a női medence, a gyermek fekvése és mérete okozta „akadályokat” eszközök és sebészeti beavatkozások (fogó, kampó, perforáció, császármetszés) útján oldja meg, addig a „dinamikus szüléset” a szülés aktusa alatt az anyaméh fiziológiai viselkedéséhez köthető „dinamikus természetű akadályokat” gyógyszerek, vagy diétetika útján, vagyis a belorvostan eszköztárának alkalmazásával orvosolja.¹⁵

A fentiekben körvonalazott módon létrejött professzúrákkal párhuzamosan, a szüléset egyetemi oktatási kánonban elfoglalt pozícióit tovább erősítette a képzés betegágy melletti ’klinikai’ oktatással történő összekapcsolása. Az elmélet és gyakorlat intézményes konnexióját megvalósító szüléseti klinikák kialakításának térszervezési mintázatai Axel Karenberg által 1991-ben felállított tipológia szerint lineáris, időben egymást követő négy különböző típusba rendeződnek. A 18. század közepén az első szüléseti részlegeket vagy már régebb óta működő kórházakban alakították ki (*A típus*), vagy egy régi épületet, sok esetben lakóházat alakítottak át szülőotthonná (*B típus*). Több helyen a 18. század végén önálló szüléseti részlegeket hoztak létre, sok esetben a sebészeti és belorvostani klinikákkal közös épületben (*C típus*), amely megoldás azonban hosszabb távon nem volt fenntartható a fertőzések, különösen a frissen szült nőkre nézve veszedelmes gyermekágyi láz terjedése miatt. Majd a 19. század elejétől kezdtek önálló épületben szüléseti klinikákat berendezni, ahol a szülő nők mellett nőgyógyászati pácienseket is kezeltek (*D típus*).¹⁶ Az 1751 és 1836 közötti időintervallumban a német nyelvterület minden orvoskarához kapcsoltan sor került a diákok gyakorlati képzését szolgáló szüléseti klinikák megalapítására.¹⁷

A különböző térhasználati mintázatokat, különböző szervezeti struktúrát követő szüléseti intézmények, (a német nyelvben sok esetben az elsődleges funkcióikra is utaló változatos megnevezésekkel: *Gebäranstalt*, *Gebärhaus*, *Accouchierhaus*, *Entbindungshospital*, *Geburtsklinik*) alapvetően a jobb, korszerűbb szüléset feltételrendszerének megteremtésére irányuló, kameralista indíttatású, az orvosi rendéset által megfogalmazott koncepcióba illeszkedő általános gondoskodás nyomán jöttek létre. Célkitűzéseik súlyponti elemeit tekintve azonban a különbségek is kirajzolódnak: voltak közöttük olyan intézmények, amelyek tevékenységük fókuszába a kvalifikált szülésetek képzését állították, mások viszont a rászoruló, szükségét szenvedő szülő asszonyok megsegítését tekintették elsődleges feladatuknak. Az esetek többségében azonban mindkét célkitűzés megvalósítására törekedtek. Míg a kontinentális Európában ezek az intézmények a (szülőotthon, és/vagy oktató-kórház/klinikai funkcióval) a legtöbb esetben a kormányzatok, vagy az adott város kezdeményezésére jöttek létre, s működésüket is a közhatalom

¹⁵ Előbb Memmingen város physicus-orvosaként, majd 1775-től a göttingeni egyetem orvosprofesszoraként működő Jodocus Ehrhart szülésettel kapcsolatos megfigyeléseiről jelentetett meg, amelyet Albrecht von Hallernek ajánlott. A szüléset tudományának komplex természetéről, amely a mechanika, a fizika, a sebéset, a fiziológia tudományait egyesíti lásd EHRHART 1773. XXVII.

¹⁶ KARENBERG 1991. 899–912.

¹⁷ A német egyetemek e tekintetben általában a göttingeni mintát követték, a folyamat azonban csak az 1790-es években vált igazán látványossá, ill. gyorsult fel: Göttingen (1751), Bécs (1752), Jéna (1779), Prága (1789), Marburg (1791), Königsberg (1793), Tübingen (1797), Freiburg (1799), Kiel, Würzburg, Heidelberg (1805), Lipcse (1810), Halle, Breslau (1811), Giessen (1814), Berlin (1817), Bonn (1819). EULNER 1970. 293.

finanszírozta, addig Nagy-Britanniában a hasonló intézményeket jellemzően civil iniciatívák nyomán alapították, s közadakozásból tartottak fenn. Az alapítás és fenntartás eme eltérő gyakorlataival is magyarázható az intézmények küldetésében megfogalmazott célkitűzések eltérő jellege, amely szolgáltatásaikban és a páciensek társadalmi státuszában manifesztálódott. A privát szponzorációból fenntartott angliai kórházak szülészetein a páciéntúra jelentős hányadát a támogató családokból kikerülő férjezett asszonyok alkották, akik illegitim kapcsolatból származó gyermekeiket hozták világra ezekben az intézményekben, s az újszülöttekről azután a helyi szegényügyi szervezetek gondoskodtak.¹⁸ A kontinensen viszont a páciensek körét szinte kizárólag hajadon, többnyire alsóbb társadalmi rétegekből származó nők alkották. Sok esetben ez utóbbi intézmények vonzerejét az is növelte, hogy a kórházakhoz lelenház is társult, ahol anonimitásuk megtartása mellett hagyhatták újszülötteiket. (pl. Párizs, Bécs, Kassel, Milánó, Torino).¹⁹

A szülészeti intézmények oktató-kórházi funkciója tekintetében szintén többféle mintázat rajzolódik ki a 18. század második felében: 1) rendszerint az egyetemi orvoskarok infrastrukturális háttérintézményhálózatához (pl. botanikus kert, laboratórium, különféle gyűjtemények) tartozó, elsősorban az orvosok gyakorlati szülészeti képzését ellátó kórházak, amelyek prototípusának a göttingeni *Accouchierhaus* tekinthető. 2) Mindenekelőtt Franciaországban voltak olyan, nem egyetemekhez kapcsolódó alternatív oktatási centrumként is működő kórházak, ahol kizárólag bábaképzés folyt és csak kivételesen fogadtak férfi szülészeket (pl. Hôtel Dieu, Maternité/Port-Royal – Párizs).²⁰ 3) Az esetek többségében azonban az egyetemek orvoskaraihoz kapcsolt és nem egyetemi szülésképző centrumok fenti két gyógyító csoportok mindegyikét, férfi szülészeket (orvosokat és sebészeket) és bábákat külön kurzusok formájában egyaránt oktattak (pl. Strassburg, Berlin, Bécs).

Az *ars obstetricia* 'tudományosításának' fontos komponensét alkotta a korszak formálódó tudományos (és nem-tudományos) nyilvánosságának közegében a nyomtatott médiumokon keresztül zajló kommunikáció, recepció és általában a tudás áramoltatása. A recepciót, a tudásáramlás szélességét és sebességét nagy mértékben meghatározta az adott publikáció nyelve. Bár a 18. században a tudományosság világában a nemzetközi kommunikáció egyértelműen a latin nyelv használatához köthető, mégis az 1668 és 1815 között 423 kiadásban 245 cím alatt megjelent szülészeti kézi- és tankönyveknek mindössze öt százaléka volt latin nyelvű. Mindazonáltal azt is fontos magunk előtt látni, hogy sok szerző munkáját több nemzeti nyelven is kiadta: a tankönyvek műfajában a korszakból nem kevesebb, mint 94 különböző nyelvű fordításról tudunk.²¹ Míg a 18. század első felében a szülészeti publikációk (elsősorban tankönyvek kiadása tekintetében) „piacát” a Franciaországban és Angliában megjelent művek uralták, addig a század második felében a német nyelvterület nyomtatott kiadványainak számszerűsíthető adatai azt mutatják, hogy teljes mértékben felzárkóztak a konkurensnek tekintett angol és francia mintához. Friedrich B. Osiander 1799-ben megjelent szülészeti tankönyvében az 1750 és 1795 közötti időszak

¹⁸ WILSON 1995. 146-147.

¹⁹ Vö. PAWLOVSKY 2001; VANJA 2004. 96-126.

²⁰ Vö. GÉLIS 1988. 32-33.

²¹ A szülészeti tárgyú könyvtermelés nemzetközi összehasonlító vizsgálatához lásd GÉLIS 1980. 279-299 (itt különösen 282.).

viszonylatában 100 német nyelvű tankönyv kiadásáról számol be, amelyek közül több szerző munkája elérte az 1500, de akár 4000-es példányszámot is.²² Ugyanakkor a szülészeti tudásáramlásban a publikációs tevékenység mellett legalább akkora szerep jutott a személyes találkozásoknak, többnyire gyakorlati készségek megszerzését célzó, hosszabb-rövidebb tanulmányutak formájában. A szülészetről szóló kiadványok tárgyát illetően a legjellemzőbb, bábák, sebészek, orvosok számára írott kézi- és tankönyvek mellett ott találjuk az esetleírásokat tartalmazó gyűjteményes köteteket, szülészeti eszköztanokat és egyéb népszerűsítő, leginkább az orvosi felvilágosító irodalom műfajába sorolható munkákat. Mindezt kiegészítették a 18. század utolsó harmadától megjelenő szakfolyóiratok²³, amelyeknek sorában kiemelkednek a recepciót, a nemzetközi kommunikációt leginkább szolgáló, azt előmozdító, ún. recenziós folyóiratok.²⁴

Konkurencia és kooperáció: 'Ars obstetricia' Göttingetől Bécsig, Bécsből Pest-Budáig

A göttingeni egyetem úttörő szerepe vitathatatlan a szülészeti 'tudományosításának' 18. és kora 19. századi történetében. Modellszerepe megmutatkozik egyrészt abban, hogy a korabeli Európában elsőként kapcsolta össze az egyetemi szervezetrendszer keretein belül a leendő orvosdoktorok számára kínált elméleti és gyakorlati képzést rendkívüli szülészeti professzúra és a — hannoveri választófejedelem finanszírozásával, Albrecht von Haller kezdeményezésére — szülészeti klinika (*Accouchierhaus*) alapítása révén. Másrészt modellértékű az a gyakorlat is, hogy e két funkciót egyetlen személy — kezdetben Johann G. Roederer, majd 1792-től Friedrich B. Oslander — töltötte be. Mindez speciális előképzettséget igényelt, amit hosszabb és költséges európai tanulmányutak keretében szereztek meg, Európa legkülönbözőbb kórházaiban és egyetemi szervezeten kívül eső képzési központjaiban. Végül modellértékű az a göttingeni tudásszervezési kultúra egyik fontos sajátosságaként már a kortársak részéről is elismert nyitottság, amely az *Accouchierhaus* funkcióinak kialakításakor más, már működő intézmények gyakorlatainak adaptációja irányában megmutatkozott (elsősorban a Johann Jacob Fried vezette, 1728 óta a párizsi Hôtel Dieu bábaiskolájának mintájára a városi polgári kórházban kialakított, oktatási célokat is szolgáló szülészeti részleg, valamint az 1725-ben alapított berlini *Collegium Medico-Chirurgicum*-ban 1751-től bevezetésre került bába- és sebész-szülész képzési program voltak irányadók).

A kezdetek rendkívül szerények voltak: az 1751-től Göttingen egyik szegényház-kórházként működő középkori épületében elhelyezett, kizárólag a „szülészeti klinika” céljait szolgáló *Accouchierhaus*-ban mindössze két helység állt Roederer és az orvostanhallgatók,

²² OSIANDER 1799. 758-768.

²³ A német nyelvű szülészeti szakfolyóiratokról áttekintő jelleggel vö. FASBENDER 1906. 368-373; LUDWIG 1986. 358-364.

²⁴ A *respublica litteraria*, s ezen belül a „*respublica obstetricia*” világában, a tudásáramlást és áramoltatást igen látványos mértékben előmozdító nyomtatott műfajjává, a tudásszervezés fontos eszközévé vált a recenzió műfaja. (E tekintetben a az egyik legrangosabb, a a nemzetközi tudományos kommunikációt leginkább meghatározó recenziós folyóirat az 1739-ben Albrecht von Haller kezdeményezésére alapított *Göttingische Gelehrte Anzeigen* volt, amely a tudományok legkülönbözőbb területein megjelent köteteket recenzálta) Erről bővebben vö. GIERL 2001. 63-94; BROMAN 2000. 225-238.

valamint a bábajelöltek rendelkezésére, ahol évente 20-30 szülés levezetésére került sor. A páciensek kizárólag megesett, szegény sorban élő hajadonok voltak. Ugyancsak a szerény kezdetek jelzője eme „klinika” működésének végső számszerűsíthető mérége: Roederer több mint egy évtizedes hivatali működése alatt 292 szülést vezetett, s ebből 162 alkalommal vettek részt orvostanhallgatók, rajtuk kívül csak igen csekély számban bába.²⁵ Ez a helyzet csak évtizedekkel később változott meg, amikor 1791-re felépült a kifejezetten szülészeti klinikának elgondolt önálló új épület, amelynek igazgatója, s egyúttal az egyetem rendes szülészeti professzora Friedrich B. Osiander lett. A göttingeni fizika professzor, polihisztor Lichtenberg által *Accouchierpalast*-nak nevezett klinikán hét helyiségben kaptak helyet az állapotos és gyermekágyas nők, szobánként két-két ágygal, ezen kívül külön elhelyezést kapott az épületben a szakmai és kisegítő személyzet. Az épület funkciójához igazodott a belső terek kialakítása, amelyben a legfőbb szempont a páciensekre nézve veszélyesnek tartott rossz kipárolgások elkerülése végett tágas belső terek, sok ablak kialakításával a fény és levegő biztosítása. Ilyen körülmények között a korábbiakhoz képest a szülések száma évi 80-100-ra emelkedett, ami persze még mindig messze elmaradt a századvég dublini, párizsi, bécsi nagy szülészeti intézményeiben regisztrált évi átlagos 1000 szüléstől.²⁶

A fentiekben körvonalazott körülmények és személyi feltételek közepette, iskolává formálódó göttingeni szülészeti képviselő professzorok, sikeresen kapcsolódtak be a 18. század folyamán egyre nagyobb intenzitással zajló, leginkább a ’férfi–nő’, ’beavatkozás–kivárás’, ’természetes–mesterséges’, ’passzivitás–aktivitás’, ’illegitimitás–autoritás’ diktatóriák köré szerveződő, s ezen polarítások mentén a szülészeti mibenlétéről folyó nemzetközi diskurzusba. A vita legfőbb tétje röviden a tudatlanként számon tartott bábák szülészeti történeti kizárása, de legalábbis tevékenységüknek az egyszerű, komplikációmentes szülések levezetésére való korlátozása, s ezzel párhuzamosan a férfi szülészeti térnyerése révén a szülészeti tudományos emancipációja. Míg e polémiában évtizedeken keresztül a Levret nevével fémjelzett, az eszközhasználatot propagáló francia szülészeti iskola és a skót származású Hunter köré szerveződő, a brownianus természetfilozófiai szemléleti kerethez kötődő, az eszközhasználattal szemben konzervatív álláspontot képviselő angol iskola álltak szemben egymással, addig a 18. század utolsó harmadától a „frankomán-anglomán” ellentét helyébe a göttingeni, és az alig félévszázad alatt a szülészeti nemzetközi tényezővé emelkedő bécsi egyetem szülészeti iskolái által a fentiekhez hasonló tartalommal képviselt poláris álláspontok léptek. A 18. és 19. századforduló körüli évtizedekre kieleződött vita mozgatói Friedrich B. Osiander és Lukas Johann Boër voltak. Valójában mindketten igen hasonló szakmai státusz és pozíció birtokosai: Boër Osianderhez hasonlóan a szülészeti professzora és egyúttal a bécsi Allgemeines Krankenhaus *Gebärhaus* gratis szülészeti részlegének orvosvezetője volt. Kettejük több esetben is szélsőséges hangvételű, személyeskedésig fajuló ellentéte jól illusztrálja, hogy még a századforduló időszakában is nyitott és lényegében eldöntetlen kérdésnek számított a szülészeti ’tudományosításának’ az iránya. A közös szakmai háttér mellett, tudományok

²⁵ Roederer orvosi naplója alapján Friedrich B. Osiander által készített és 1795-ben publikált táblázatos kimutatásra hivatkozik: SCHLUMBOHM 1999. 283.

²⁶ A göttingeni szülészeti klinika építészeti-térhasználati koncepcióiról, az 1785 és 1791 között folyó építkezésről, valamint a klinika működéséről, s benne F. B. Osiander szerepéről kiadott legújabb nagyszabású monografikus feldolgozást lásd SCHLUMBOHM 2012. (itt különösen 10-13, 27-51.).

fejlődésének mibenlétéről alkotott elképzeléseik tekintetében is egyazon platformot képviseltek: új tudományos igazságok nem a minden alapot nélkülöző álrendszerek, hanem csakis a megfigyelés és tapasztalat mentén keletkezhetnek. Ezen túlmenően abban is egyetértettek, hogy a tudatlan, babonás bábák helyébe tehetséges férfiaknak kell lépniük, s ebben meghatározó szerepe van a szülészet tudományosításának; szisztematikus elméleti oktatás és klinikai gyakorlat révén. Amiben viszont az általuk képviselt szülészeti program végletesen eltért, az a természet és mesterséges, vagy másképpen fogalmazva a kiválás és beavatkozás (*Natur* és a *Kunst*) értelmezése. Míg Osiander a természetes szüléseknek — ellentétben „természet rendje ellen valókkal” — meglehetősen szűkre szabott definíciójához ragaszkodva a gyors beavatkozást és fogóhasználatot szorgalmazta, addig Boër nem csak minden koponyafekvéses, de „minden arc-, far-, láb- és térdfekvéses szülést is a természet munkájára” bízott.²⁷

A bécsi 'szülészeti iskola' kibontakozásának kezdete időben nagyjából egybeesik az *ars obetetricia* göttingeni etablációjával. Mária Terézia holland származású udvari orvosa, a Habsburg átfogó egészségügyi reformok kidolgozója, Gerard van Swieten még a bécsi egyetem szervezetrendszerének 1749. évi teljes átalakítása előtt, az orvosi fakultás oktatási reformjára vonatkozó programjának részeként, első lépésben a sebészek és a bábák elméleti és gyakorlati szülészeti oktatásának kívánt megfelelő kereteket teremteni.²⁸ A fakultás már a 17. század első fele óta vizsgáztatta az alsóbb szinten működő gyógyító rétegeket, akik addig a vizsga abszolválásához szükséges ismereteket a legkülönbözőbb utakon és a legkülönbözőbb színvonalon szerezték meg. A heterogén tudásformák egységesítésének, az elmélet és a gyakorlati készségek korszerű és ellenőrzött formában történő átadásának céljából van Swieten javaslatára Mária Terézia 1748-ban elrendelte elsődlegesen bábák és sebészek, beemelésre kerülő szülészet oktatására a *Collegium obstetricum* létrehozását.²⁹ Az egyetem részeként létrehozott szülészeti „intézet” azt is jelentette, hogy az orvosképzés curriculumába is bekerült a szülészeti stúdium, amelynek abszolválását működési engedélyük megszerzésének feltételeként uralkodói rendeletek írták elő. A szervezett képzésben való

²⁷ Osiander három évtizedes működése alatt több mint 2500 szülést vezetett, amelynek 40%-nál használt fogót. A rendelkezésre álló adatok szerint hivatali ideje alatt az anyai és a gyermekek perinatális halálózása nagyjából azonos arányokat mutatott, 13,2% és 12,8 %, lásd SCHLUMBOHM 2012. 435. Boër szülészeti gyakorlatára nézve sokat mondó adat: 1803 és 1805 közötti három évben vezetése alatt a Gebärdhaus gratis-részlegén összesen 2398 szülést regisztráltak, amelyek közül mindösszesen 5 esetet forgatással, 11-et fogóval és 3-at perforációval fejeztek be, lásd OSIANDER 1817. 172–237 (itt különösen 211.)

²⁸ Van Swieten francia nyelven készített feljegyzései a sebészek és bábák oktatási programjáról, ld. ÖStA AVA Akten der StHK Karton 1, fol. 111.

²⁹ A bábák szervezett és kötelező oktatásának bevezetése mögött az a korszak Európájában szokványosnak tekinthető, ugyanakkor már a 19. századi medicina perspektívájából nézve is meglehetősen leegyszerűsítő interpretáció állt, miszerint kizárólag a bábák tudatlansága a felelős a mindenütt tapasztalható nagyarányú szülési mortalitásért. Mária Terézia 1748. július 24-én kiadott rendeletben előbb csehországi területi hatállyal, majd az összes örökös tartományra kiterjesztve a bábák hivatalos működésének előfeltételévé tette az egyetem orvosi fakultásán (itt a prágai egyetemet nevezi meg), vagy a fővárostól távol eső vidéken működő bábák esetében a kerületi physicus-orvos előtt abszolválandó vizsga letételét. A rendelet indoklásában a fentiekben körvonalazott toposzszerűen hangoztatott évrendszer jelenik meg: „Bei der Erfahrung, daß durch Unwissenheit der nicht ordentlich angenommenen Hebammen die gebährenden Weiber öfters sammt der Frucht in die Todesgefahr gesetzt, is zuweilen gar um das leben selbst gebracht werden (...)” A rendeletet közli: KROPATSCHEK 1786. Bd.1. 46. Az 1753. évi *Medizinalordnung*-ba ez a rendelet szó szerint került át, a vizsga letételének helyszínéül a bécsi, a prágai vagy más tartományi orvosi fakultást téve meg, ld. JOHN 1790-1790. Bd.2. 245-246.

részvételre, a kapcsolódó vizsgák teljesítésére kötelezettek egyre bővülő körét meghatározó rendeletek kiadása³⁰, a szülészeti oktató professzorok személye és általuk összeállított tankönyvi kánon jól mutatják, miként sikerült alig fél évszázad leforgása alatt a szülészeti a bábák, valamint a sebészek és orvosok számára differenciált képzési programmal, de szervezetenként egyazon struktúrába illesztve, közös, ill. osztott elméleti és gyakorlati kurzusok formájában a szülészeti az egyetemi képzési rendbe történő betagozni.

Az oktatás struktúrájának kialakítása egyértelműen van Swieten elképzelése szerint történt. A Monarchia legkülönbözőbb részeiből érkező bábajelöltek oktatása 1749-ben Christoph Joseph Molinari császári fősebész (*kaiserlicher Leibchirurg*) heti két alkalommal a női test anatómiájáról (a medence és más szervek elhelyezkedése, a magzat pozíciói) tartott előadásával, valamint ehhez kapcsolódó demonstrációkkal (műfogások bemutatása bábukon) és boncolási gyakorlatokkal indult meg. A bábatanulók gyakorlati oktatását a már bevett régi módszer szerint³¹, az első években továbbra is az idősebb, tapasztaltabb bécsi bábákra bízták, akik tanítványaikat magukkal vitték szülésekhez és instruálták őket. 1754-től azután az orvosok, sebészek és bábák gyakorlati oktatása minden valószínűség szerint a St. Marx Kórházban (*Spital zu St. Marx*) zajlott.³² Mivel a kortárs orvosi szakírók jellemző módon az 'elméleti' (*theoretisch*) képzést következetesen az előadásokkal (*Vorlesung*), míg a 'gyakorlati' (*praktisch*) a „klinikai” oktatással (*klinischer Unterricht*) azonosítják, hogy mit is jelentett valójában az orvosi fakultás különböző vonatkozó plánumaiban, curriculumában emlegetett 'gyakorlati oktatás', arról leginkább Johann Peter Frank, közel fél évszázaddal később, 1798. évre datált leírása alapján alkothatunk képet. Frank meggyőzően mutatja be, és érvel amellett, hogy az orvosok, sebész-szülészek és bábák St. Marx Kórházban folytatott közös gyakorlati oktatása lényegében a „gyakorlat elméletként” (*Theorie der Praxis*) értelmezhető, vagyis a professzor bábukon demonstrálta a különböző szülési esetek kazuisztikáját. Élő eseteket valójában csak a kórház bábája és sebész-szülésze mutatott be.³³

³⁰ Az 1748., majd 1753. évi fentebb idézett rendeletek kiadása után került sor a szülészeti vizsgára kötelezettek körének kiterjesztésére. 1754. július 6-án kiadott rendelet a sebészek számára tette kötelezővé a szülészeti vizsga abszolválását, ld. ROSAS 1847. Bd. II/2. 300. 1773-ban az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzathoz fűzött Kiegészítés minden örökös tartományban hivatalos alkalmazásra kerülő orvos, sebész, patikus és baba számára kötelezővé teszi valamely tartományi egyetemen a szülészeti vizsga letételét, ld. KROPATSCHEK 1786. Bd.6. 581.

³¹ A *Collegium Obstetricum* létrehozása előtti időben a bábatanoncokat több éven át (a képzés időtartama területenként változó volt, Bécsben általában négy év) rendszerint egy tapasztalt mesterbába/vezetőbába (*Meisterin der Hebammenkunst*) oktatta. A 18. században a bécsi bábák képzéséhez hozzátartozott az is, hogy egy-két alkalommal boncolásokon is részt vegyenek, s a 18. század elejétől már minden bizonyos releváns tankönyvi tudást is elsajátítottak. A bábákat instruáló vezető baba volt azután az, aki – saját hírnevét is sokszor kockára téve – felelősséget vállalt tanítványa tudásáért és gyakorlati képességeiért. Ő volt az is, aki ha elérkezettnek látta az időt, a fakultáson tanoncát vizsgára jelentette be. A sikeres vizsgát követően a bécsi bábák 1721 után még hosszabb-rövidebb ideig a St. Marx Kórház szülészeti részlegén praktizáltak, s csak ezután váltak önálló bábává. A van swieteni reformok előtti és utáni bábaképzésről mindezidáig a legalaposabb feldolgozást, ld. HORN 2001; Uő. 2003a. 35-102 (itt különösen 82-86.)

³² St. Marx Kórházban 1706 óta működött szülészeti részleg, kezdetben 16, majd a század második felében 66 ágygal, ami azt is jelentette, hogy évente mintegy 300-400, de az 1770-es évektől már 500 szülést vezettek itt. 1784-ben a szülészeti részleg átkerült az Allgemeines Krankenhaus *Gebärhaus* részébe. GROIS 1965. 27-76.

³³ „Der Professor der Geburtshülfe an hiesiger Universität lehrte bisher die bloße Theorie der Entbindungskunst, und machte diese Theorie seinen Schülern blos damit begreiflich, daß er sich anstatt eines lebendigen Kindes, einer bloßen Puppe, – und anstatt eines gebärenden Weibes, eines toten Phantoms (...)

Annyi bizonyos, hogy a szülészet oktatásában Molinarit követő Heinrich Johann Nepomuk Crantz időszakában kerültek kialakításra a kórházi gyakorlatnak a következő évtizedekre nézve is meghatározó tartalmi elemei. Van Swieten javaslatára Mária Terézia saját költségén Crantzot Párizsba küldte hosszabb tanulmányútra, aki innen importálta az André Levret-féle iskola tanításait, azt az eszközhasználatot előtérbe helyező szemléleti keretet, amely különösen a sebészeti beavatkozással járó szülészeti operációtan elméleti és gyakorlati oktatásában, a kapcsolódó tankönyvi program kialakításában érvényesült.³⁴ A szülészet eme a hallgatók szerint differenciált oktatására 1752-ben jött létre rendkívüli professzúra, amely pozíciót a következő évtizedekben rendszerint a jellemző európai minták szerint sebészprofesszorok töltöttek be.³⁵

Az német nyelvű elméleti és gyakorlati kurzusokon elhangzottak elsajátításához az egymást követő professzorokérthető, egyszerű nyelvezettel összeállított, javított és kiegészített formában még a 19. században is többször kiadott tankönyveit használták. Van Swieten kari igazgatóságának időszakában az éppen aktuális tankönyvi autoritások kiválasztása nem elsősorban az oktató döntése volt, sokkal inkább hatalmi kérdés. A meghatározó szempontot az képezte, hogy melyik tankönyv közvetített a kormányzati érdekekkel összeegyeztethető tudást. Az 1770-es évekig Crantz tankönyvét használták, amely a szülészeti operációtant nem tárgyalta. Kompendiumában ugyan egy egész fejezetet szentelt a „természetellenes szülések” különböző előfordulásai részletes taglalásának, de csak azokat vette számba, amelyek megoldásához nem volt szükség eszköz használatára. Ebben a kontextusban – amint azt maga Crantz is hangsúlyozza – a bába feladata az adott eset felismerésére korlátozódott, s az esetleges veszélyesnek tűnő helyzet konstatálásakor rögtön férfi sebész-szülész, vagy orvosdoktor segítségét kellett hívnia.³⁶ Az orvosok és sebészek számára az eszközhasználatról német nyelvű tankönyvének megjelenése évében külön kommentárt adott ki.³⁷ Az 1770-es években azután a Crantz-féle oktatási programot Raphael Steidele bábatankönyve váltotta fel, aki Crantzhoz hasonlóan, az általa „sebészeti szülészettként” (*chirurgische Geburtshilfe*) aposztrofált beavatkozásokat önálló, kizárólag a sebészekhez vagy orvosokhoz tartozó területként kezelte. A „férfi” és „női” tudás közötti

bediente, und jener in diesem alle mögliche Lagen zu geben, sofort aber derselben Wendung und Hervorziehung vorzuzeigen versuchte”. FRANK 1825. Bd.2. 64-70. (Gutachten Franks vom 17 Mai 1798.) Az idézett részt, ld. Uo. 66. Frank véleményével egybecseng az 1784-ben alapított Allgemeines Krankenhaus *Gebärhaus* részlegének első igazgatója, Simon Zeller von Zellenberg leírása, ld. ZELLER 1789. XX-XXI.

³⁴ Mária Terézia a Monarchia toszkán és lombard területein is a Bécsből kezdeményezett és irányított medikalizációs program előmozdítása érdekében Crantzot kívül ugyancsak Levret párizsi iskolájába küldte saját költségén Giuseppe Vespa-t és Pietro Moscati-t. Vespa vezetésével 1756-ban Firenzében a Santa Maria Nuova Kórházban kialakított bábaiiskolában (*Scuola ostetrica*) 1758-ban indult meg az oktatás, ahová Firenzéből és Toszkána egész területéről érkeztek a bábajelöltek. BELLINAZZI 1994. 509-537. (itt különösen: 512-513.); KRÁSZ 2003. 68-74. Moscati 1772-ben a milánói Santa Caterina alla Ruota Kórházhoz kapcsoltnan indította el a bába és sebész-szülész képzést, bővebben, ld. PANCINO 1984. 113-125.

³⁵ Christoph Joseph Molinarit az első bécsi orvosi iskola kiválóságai követték, akik a szülészet és sebészet oktatása mellett a korszak európai orvosi fakultásain megszokott módon a medicina más területein is figyelemre méltó teljesítményt nyújtottak: legkésőbb 1754-től Heinrich Johann Nepomuk Crantz, 1756-tól Valentin Ferdinand Lebmacher, 1774-től Raphael Johann Steidele, aki 1817-ig volt a szülészet professzora. SCHWAB 1792. 9, 14-15, 56-57.

³⁶ Crantz első ízben 1756-ban kiadott tankönyve a század folyamán többször is (1768-ban, 1770-ben) megjelent bővített formában, CRANTZ 1756a. (a természetellenes szülésekről szóló részt ld. Uo. 109-151.)

³⁷ CRANTZ 1756b

demarkációs vonalat erősítette az is, hogy még bábatankönyve kiadásának évében, 1774-ben az orvosok és sebész-szülész számára a szülészeti operációtanról külön értekezést adott ki.³⁸ Lényegében ezzel a szemlélettel és szelekciós gyakorlattal magyarázható, hogy a nagyszombati egyetem sebészet-szülészeti professzora, majd 1785-től a Josephinumban a kémia és a materia medica oktatójaként működő Joseph Jacob Plenck (1735-1807) először 1768-ban kiadott, s a szülési komplikációknál végzendő beavatkozásokat magától értetődő természetességgel tárgyaló, eredendően a bábaoktatásra készült kompendiuma, miért nem került be a bábakurzusokon használt tankönyvi kánonba.³⁹ A szülészeti oktatás során közvetített és a tankönyvekben rögzített tartalmak jelentősen hozzájárultak az orvosok, és a Monarchiában éppen a 18. század második felében formálódó új hivatás, a sebész-szülészeti kompetenciaterületének, autoritásának kiterjesztéséhez.

Az 1770-es évektől differenciált képzési rendet vezettek be a bécsi, illetve a vidékről vagy éppen Magyarországról és adott esetben akár külföldről érkező bábák és sebész-szülész számára. A szülészeti oktatás metódusáról, a vizsgáztatás menetéről és tartalmi elemeiről igazán csak van Swieten halála utáni időszakról kezdődően rendelkezünk megbízható adatokkal. Utóda, Anton Störck 1775. évi Tanulmányi Rendje (*Instituta Facultatis*) pontos leírását adja annak a kétszintű egy szemeszter időtartamra szabott képzési formának, amelyben a Bécsben működni kívánó sebészek és bábák részesültek. Az első szakaszban a szülészeti szempontjából releváns anatómiai ismereteket — összekötve bábun vagy holttesten történő demonstrációkkal —, szülészeti eszköztant, a terhesség és a gyermekágy időszakára jellemző betegségeket, valamint jogi természetű (terhesség és gyermekgyilkosság megállapítása, terhességmegszakítás) tudásanyagot sajátíthattak el. Amennyiben a tanulók az első elméleti részt abszolválták, megkezdhatték a képzés második, gyakorlati szakaszát, ami 1784-ig a St. Marx Kórházban, majd 1784-től az Allgemeines Krankenhaus *Gebärhaus* részlegében zajlott. Míg a bábákat a vizsgán elsősorban a normális szülés eseteiről kérdezték, addig az orvosoknak és sebészeknek az eszközhasználatról, operációtanról, komplikált szülési esetekről kellett — mind elméletben, mind bábukon, vagy ritkább esetben holttesten demonstrálva — számot adniuk a mindenkoros dekan, a tanulmányi igazgató van Swieten, majd később Störck és az éppen aktuális sebészet-szülészeti professzor alkotta bizottság előtt.⁴⁰ A vidéki, vagy a Monarchia más részeiből érkező bábák és sebészek integrálása céljából, bizonyíthatóan már az 1770-es évek elejétől — minden valószínűség szerint van Swieten halála után, Störck kezdeményezésére — külön képzési rendet alakítottak ki az *Unierter Spital*-ban, ahol hat betegágy állt a tanulók rendelkezésére. Az elsődleges cél itt az volt, hogy a lehető legrövidebb idő alatt, akár néhány héten belül, a tanulók felkészüljenek a vizsgára.⁴¹

³⁸ Steidele bábatankönyvét, ld. STEIDELE 1774. A szülészeti operációtant és az eszközhasználat mikéntjét tárgyaló értekezése — bábatankönyvéhez hasonlóan — több kiadásban is megjelent (mi jelen munkánkhoz a második kiadást használtuk), ld. STEIDELE 1785² [1774].

³⁹ Plenck tankönyvét, ld. PLENCK 1774² [1768]. A kompendium leghosszabb, teljes második fejezetét a “természet rendje ellen való”, komplikációkkal járó szülések témájának szentelte, ld. Uo. 124-452.

⁴⁰ STÖRCK 1775. 49-53.

⁴¹ Az *Unierter Spital* 1754-ben jött létre a *Spanisches Hospital* és a *Dreifaltigkeits-Spital* egyesítésével. Kimutathatóan az *Unierter Spital* elnevezést 1760-tól használták, majd a kórházat az 1780-as években fokozatosan felszámolták. Bécs 18. századi kórházi viszonyairól, vö. GROIS 1965. (itt különösen: 73.) KARENBERG 1997. 50. A Mária Terézia által 1776. október 19-én kiadott Handbillet értelmében a vidéki és

1784-től azonban az összes párhuzamos képzésforma kórházi gyakorlata átkerült az Allgemeines Krankenhausba, a vidékről érkezett bábák és sebészek az elméleti oktatást is itt kapták. A *Gebärhaus*-ban három részleg került kialakításra: kettő a fizetős szülő nők, egy pedig a legszegényebb, s éppen ezért gratis ellátásban részesülő lányanyák számára. Az orvosok, sebészek és bábák gyakorlati oktatása ez utóbbi, gratis részlegben zajlott. A *Gebärhaus* belső tételrendezés- és térhasználat tekintetében a külföldről tanulmányi céllal ide érkező kortársak megítélésében is igen pozitív benyomásokat keltett: tágas, nagy belmagassággal rendelkező, szellősen berendezett, szobák, nagy ablakok, sok beáramló fénnel, s mindemellett rendre és tisztaságra külön is nagy figyelmet fordítottak. Az egyik, magasabb árkategóriájú fizetős részlegben 12 fűtött szobában, míg az alacsonyabb összeg fizetése ellenében rendelkezésre álló traktusban 6 szintén fűthető szoba, mindenütt 4-6 ágygal állt rendelkezésre. Az ide érkező nők, hajadonok vagy férjes asszonyok nevük elhallgatásával szülhették meg gyermeküket, akit azután a szomszédos lelencházban, újabb egyszeri összeg fizetése fejében hagytak. A gratis részlegben 6 óriási 14-16 ágyas teremben helyezték el a nincstelen lányanyákat, ezen kívül még további kisebb szobák álltak rendelkezésre az éppen szülő nők, haldokló vagy beteg gyermekágyasok részére. A nők gyermekeiket a lelencházban meghatározott ideig teljesített kisegítő jellegű szolgálat után hagyhatták gyermeküket. Évente az első két fizetős részlegben — amelynek külön orvosi igazgatója volt — átlagosan 700, illetve 130, a gratis részlegben 45 szülést regisztráltak. A bevett gyakorlat szerint mindegyik részlegben alkalmazott vezető bába volt az, aki végigkísérte a szülő nőt, csak komplikáció esetén hívta az orvost. Ami a gratis részlegben zajló oktatás menetét illeti, Boër igazgatósága alatt a három hónapig tartó, vagyis egy szemeszternyi időtartamú elméleti előadásokat Steidele tartotta rendszerint az egyetem épületében mind az orvosok, sebészek és bábák számára, viszont az orvosok és sebészek ezen kívül még külön bevezetést kaptak eszköz- és operációtanból. Boër pedig vezette eme három gyógyító réteg közös gyakorlati oktatását, ami két hónapos bentlakással járt együtt. Praktikáns csak a bécsi egyetemen immatrikulált diák lehetett, egyidejűleg 6-8 orvos és sebész, valamint ugyanennyi bábajelölt vehetett részt kórházi gyakorlaton. A praktikánsok részt vettek Boër napi két, reggeli és esti vizitjein, valamint rendszerint friss női és gyermekhullákon végzett gyakorlatok alkalmával kaphattak bevezetést a gyakorlati operációtanba, bábuk/fantomok használata nem volt Boë idejében jellemző.⁴²

A *Collegium Obstetricum* működése, valamint az 1750-es évektől a szülészeti stúdium orvosok és sebészek számára történő kötelezővé tétele, a klinikai gyakorlat megszervezése jelentősen hozzájárultak a szülészeti önálló diszciplínává alakulásához a bécsi orvosi fakultáson, amely legkésőbb az 1780-as években rendes professzúrát kapott.⁴³ A 18. század

általában a Monarchia Bécsen kívüli területeiről érkező sebészek és bábák szülészeti gyakorlati oktatásának helyszíne az *Uniertes Spital* lett. Erről bővebben, vö. PROBST 1973a. 202-203; KARENBERG 1997. 51.

⁴² Az Allgemeines Krankenhaus *Gebärhaus* részlegében a szülészeti oktatásról és tárgyi feltételekről részletes leírást ad Johann Friedrich Oslander, Friedrich B. Oslander szintén göttingeni orvosprofesszorral lett fia, aki göttingeni, tübingeni és párizsi tanulmányai után 1814-1815-ben nyolc hónapot töltött bécsi orvosi tanintézetekben és kórházakban. 1817-ben adta ki útibeszámolóját, amelyben részletes, tudományos igényességgel rendszerezett leírásban összegzi tapasztalatait, megfigyeléseit, ld. OSIANDER 1817. 172-237. (*Das Gebärhaus und der geburtshülfliche Unterricht in Wien* c. fejezet)

⁴³ FERRO 1785. 22, 97. Lebmacher a szülészeti rendes professzoraként került a bécsi egyetem orvosi fakultásán 1790-ben alapított professzori kollégium tagjai között felsorolásra, ld. SCHWAB 1792. 53-54.

második felében a szülészeti orvosok, sebészek, bábák szerint differenciált képzési rendje a Monarchia valamennyi egyetemén vagy adott esetben kórházhoz tartozó oktatási centrum részeként, bécsi mintára szervezett képzési programnak megfelelően került bevezetésre.⁴⁴ A 18. század közepétől a Monarchia területén működő valamennyi egyetem, úgymint Prága, Freiburg am Breisgau, Innsbruck, majd 1770 után Nagyszombat orvosi fakultásainak oktatási programjában megjelennek az orvosok, sebészek és bábák számára szervezett elméleti és gyakorlati szülészeti kurzusok.

A nagyszombati, majd budai és pesti orvoskaron a szülészeti oktatása lényegében a bécsi mintát követte, mind a tartalmi, mind a szervezeti struktúra (orvosok, sebészek, bábák differenciált és párhuzamosan folyó képzése) tekintetében. Maguk az oktatók is a Bécs neveltjei voltak: 1784-ig, Joseph Jacob Plenck a sebészet és szülészeti oktatójaként, majd Josephinumba történő távozása után helyére Stáhly György került, aki a szülészeti mellett, sebészetet, anatómiát, sebészeti patológiát és gyakorlati sebészetet is oktatott. Ami a tananyagot illeti, igazodva a bécsi tankönyvi kánonhoz, az elméleti bevezetésnél Crantz, a gyakorlatinál pedig Plenck és Steidele kompendiumait használták. A gyakorlati képzés kórházi feltételrendszere azonban a bécsi és általában a korszak európai trendjeivel ellentétben hosszú ideig hiányzott, később pedig elégtelennek és szűkösnek bizonyult: az egyetem Pestre költözését követően 1784-ben az egykori Hatvani és Újvilág utca sarkán a Jezsuita-házban kapott helyet a „szülészeti klinika”, ahol mindösszesen 7 ágy állt rendelkezésre, átlagosan évi 80 szüléssel. Ezen a helyzeten a Rókus kórház szülészeti „részlegének” kialakítása sem segített, ahol jóval nagyobb beteganyag Még 1813-ban Frankenburg Jakab, orvos és sebészdoktor, boncmester az 1812-ben alakult önálló szülészeti katedra első professzora sem tudta elérni az illetékes szerveknél, hogy a klinikai oktatás ebbe az összesen 23 szülészeti férőhellyel bíró kórházba kerüljön.⁴⁵

A 18. és 19. század fordulója körüli évtizedekre Európa-szerte az egyetemek orvoskarain a szülészeti instrumentalizációja különböző szervezeti és strukturális mintázatokat követve igen komoly eredményeket ért el. Ebben a 18. század első fele óta élénk viták, konfliktusok, konkurenciaharcok, vagy éppen nemzetközi szintű kooperációk közepette zajló folyamatban meghatározó szerep jutott a 'praxis clinica' háttérül szolgáló, önálló, vagy a legtöbb esetben egy nagyobb kórház részlegeként működő, a kortársak által 'szülészeti klinikaként' aposztrofált intézményeknek. Annak ellenére, hogy vizsgált korszakunk végén nyilvánvaló számszerűsíthető adatok bizonyították az otthoni szüléseknél nagyságrendekkel magasabb perinatális, sok esetben gyermekágyi láz okozta halálozást, orvosok, a kormányzati adminisztrációk illetékes hivatali szakemberei nem a bezárásról, hanem arról vitatkoztak, miként lehetne a kórházi szülészeten uralkodó körülményeken javítani: az adott városok

⁴⁴ Az Egészségügyi Főszabályzat kiadása után programszerűen alakultak Monarchia-szerte a fontosabb kulturális centrumokban a fővárostól távol eső vidékeken működő sebészek, sebész-szülészek és bábák képzését szolgáló, intézményesen gyakran a helyi kórházakhoz kapcsolódó orvos-sebészeti kollégiumok, amelyekben Bécsben képzett sebészeti-szülészeti oktatókat alkalmaztak: így Linzben (1774), Kolozsváron és Szebenben (1775), Grazban és Klagenfurtban (1776), Triesztben (1778). LESKY 1959. 85.

⁴⁵ Vö. Merkur von Ungarn 1786, Heft 10. 909-913; GYÖRY 1936. (itt különösen 293-295.); KRÁSZ 2003. 92-106; LAMPÉ/BATÁR/SZÁLLÁSI 2009. 32-33.

egészségesebbnek ítélt peremterületre való költözéssel, levegősebb, tágasabb terek biztosításával, vagy éppen télidőben a fűthetőség megoldásával.

Bibliográfia

Levéltári források:

ÖStA (Österreichisches Staatsarchiv) AVA (Allgemeines Verwaltungsarchiv) Akten der StHK (Studienhofkommission) Karton 1.

Szakirodalom:

BELLINAZZI, A.: Maternità tutelata e maternità segregata. L'assistenza alle partorienti povere a Firenze nell'età leopoldina, in *Istituzioni e società in Toscana nell'Età moderna (Atti delle giornate di studio dedicate a Giuseppe Pansini. Firenze, 4-5 dicembre 1992)*. Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivisti, 1994, 509-537.

BÖDEKER, H. E.: «Sehen, hören, sammeln und schreiben». Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrtenrepublik, *Pedagogica Historica*, 38 (2002) 505-532.
<http://dx.doi.org/10.1080/0030923020380206>

BÖDEKER, H.E. — BÜTTGEN, Ph. — ESPAGNE, M. (Hrsg.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2008.

BROCKLISS, L. W. B.: Before the clinic: French medical teaching in the eighteenth century, in *Constructing Paris medicine*, eds. Hannaway, C. C. — La Berge, A. Atlanta, GA, Editions Rodopi B.V., 1998, 71-116. (Clio Medica 50)

BROMAN, Th. H.: *The transformation of German academic medicine 1750–1820*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

BROMAN, Th.: Periodical literature, in *Books and the Sciences in History*, eds. Frasca-Spada, M. — Jardine, N. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 225–238.

BUELTZINGLOEWEN, I. von: Die Entstehung des klinischen Unterrichts an den deutschen Universitäten des 18. Jahrhunderts und das Göttinger Accouchierhaus, in *Die Entstehung der Geburtsklinik in Deutschland 1751-1850*. Göttingen, Kassel, Braunschweig, hrsg. von Schlumbohm, J. — Wiesemann, C. Göttingen, Wallstein, 2004. 15–30.

BUSCH, J. D.: *Sammlung auserlesener Beobachtungen aus der technischen Geburtshülfe*. Marburg, 1817.

BYNUM, W. F. — PORTER, R. (eds.): *William Hunter and the eighteenth-century medical world*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

CRANTZ, H. J. N.: *Einleitung in eine wahre und gegründete Hebammenkunst*. Wien, Johann Thomas Trattner, 1756a.

CRANTZ, H. J. N.: *Commentarius de rupto in partus doloribus a foetu utero*. Wien, 1756b.

EBEL, W. (Hrsg.): *Göttinger Universitätsreden aus zwei Jahrhunderten, 1737–1934*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1978.

EHRHART, J.: *Sammlung von Beobachtungen zur Geburtshilfe*. Frankfurt und Leipzig, In der Felseckerischen Buchhandlung, 1773.

EULNER, H-H.: *Die Entwicklung der medizinischen Spezialfächer an den Universitäten des deutschen Sprachgebietes*. Stuttgart, F. Enke, 1970.

FASBENDER, H.: *Geschichte der Geburtshilfe*, Jena, 1906.

FERRO, J. P.: *Einrichtung der medicinischen Fakultät zu Wien. Ihre Gesetze, Lehrart, und Prüfungen in den dahin gehörigen Wissenschaften, der Arznei, Wundarznei, Entbindungskunde und Pharmaceutik*. Wien, bei Rudolph Gräffer, 1785.

FRANK, J. P.: *Johann Peter Frank's Supplement-Bände zum System einer vollständigen medicinischen Policey. Nach den hinterlassenen Papieren des verewigten Herrn Verfassers*, hrsg. von Georg Christian Gotthilf Voigt. Leipzig: in der Kuhn'schen Buchhandlung, Bd.2. 1825.

GELFAND, T.: *Professionalizing modern medicine: Paris surgeons and medical science and institutions in the 18th century*. Westport, Conn., Greenwood Press, 1980.

GELFAND, T.: Paris: 'certainly the best place for learning the practical part of anatomy and surgery', in *Centres of Medical Excellence? Medical Travel and Education in Europa, 1500-1789*, eds. Grell, P. — Cunningham, A. — Arrizabalaga J. Aldershot, Ashgate, 2010, 221-245. (History of Medicine in Context)

GÉLIS, J.: Regard sur L'Europe médicale des Lumières: la collaboration internationale des accoucheurs et la formation des sage-femmes au XVIIIe siècle, in *Mensch und Gesundheit in der Geschichte*, hrsg. von Imhof, A. E. Husum, Matthiesen Verlag, 1980, 279-299 (itt különösen 282.)

GÉLIS, J.: *La sage-femme ou le médecin. Une nouvelle conception de la vie*. Paris, Fayard, 1988.

GIERL, M.: Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert, in *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Zedelmaier, H. — Mulsow, M. Tübingen, Niemeyer, 2001, 63–94. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110936285.63>

GROIS, B.: *Das Allgemeine Krankenhaus in Wien und seine Geschichte*. Wien, Maudrich, 1965.

GYÖRY T.: *Az orvostudományi kar története 1770-1935*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

HORN, S.: *Examiniert und approbiert. Nicht-akademische Heilkundige und die Wiener Medizinische Fakultät in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Unpublished Ph.D. Dissertation Universität Wien, 2001.

HORN, S.: Wiener Hebammen (1643-1753), in *Studien zur Wiener Geschichte*, hrsg. von Opll, F. Wien, Selbstverlag des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 2003, 35-102. (Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, Bd. 59.)

JOHN, J. D.: *Lexikon der k.k. Medizinalgeseze (!). Mit einer Vorrede von E[rnst] Baldinger [...]*, Bde.1-4, Prag, Calve, 1790-1791.

KARENBERG, A.: Lernen am Bett der Schwangeren. Zur Typologie des Entbindungshauses in Deutschland (1728-1840), *Zentralblatt für Gynäkologie*, 113 (1991) 899–921.

KARENBERG, A.: *Lernen am Bett der Kranken: Die frühen Universitätskliniken in Deutschland 1760-1840*. Hürtgenwald, Guido Pressler Verlag, 1977.

KRÁSZ L.: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2003.

KROPATSCHEK, J.: *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als eine Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*. Wien, bei Joh. Georg Möble k.k. priv. Buchhändler, 1-8.Bde, 1786.

LAMPÉ L. — BATÁR I. — SZÁLLÁSI Á.: *A magyar szülészet-nőgyógyászat története*. Budapest, Medicina, 2009.

LESKY, E.: *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Wien, In Kommission bei Rudolf M. Rohrer, 1959.

LOUDON, I.: Deaths in Childbed from the Eighteenth Century to 1935, *Medical History*, 30 (1986) 1-41. <http://dx.doi.org/10.1017/s0025727300045014>

LUDWIG, H.: Die Entwicklung der deutschsprachigen Zeitschriften im Fach Gynäkologie und Geburtshilfe, in *Zur Geschichte der Gynäkologie und Geburtshilfe. Aus Anlaß des*

100jährigen Bestehens der Deutschen Gesellschaft für Gynäologie und Geburtshilfe, hrsg. von Beck, L. Berlin, Springer, 1986, 357-364. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-642-71092-6_21

MARLAND, M.: The *burgerlijke* midwife: the *stadsvroedvrouw* of eighteenth-century Holland, in *The Art of Midwifery. Early Modern Midwives in Europe*, ed. Hilary Marland. London, Routledge, 1994, 193-210. (The Wellcome Series in the History of Medicine)

MERKUR von Ungarn, szerk. Kovachich M. Gy. 1786, Heft 10.

ORDO Praelectionum in regia universitate Pestiensi [...]. Pest: Trattner, 1789-1820.

OSIANDER, F. B.: *Literarische und pragmatische Geschichte der Entbindungskunst*. Göttingen, 1799.

OSIANDER, J. F.: *Nachrichten von Wien über Gegenstände der Medicin, Chirurgie und Geburtshülfe*. Tübingen, Bey Christian Friedrich Osiander, 1817.

PANCINO, C.: *Il bambino e l'acqua sporca. Storia dell'assistenza al parto dalle mammane alle ostetriche (Secoli XVI-XIX)*. Milano, Franco Angeli, 1984.

PAVLOWSKY, V.: *Mutter ledig — Vater Staat: Das Gebär- und Findelhaus in Wien 1784-1910*. Innsbruck—Wien—München—Bozen, Studien Verlag, 2001.

PLENCK, J. J.: *Anfangsgründe der Geburtshülfe*. Wien, In der Gräfferischen Buchhandlung, 1774².

PROBST, Ch.: *Der Weg des ärztlichen Erkennens am Krankenbett. Herman Boerhaave und die ältere Wiener medizinische Schule*. Bd. I (1701-1787). Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1973. (Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, Beiheft 15.)

ROEDERER, Io. G.: *Oratio de artis obstetriciae praesentia (...)*. Göttingen, 1752.

ROSAS, A.: *Kurzgefasste Geschichte der Wiener Hochschule im allgeimenen und der medizinischen Fakultät derselben insbesondere*. Zweiter Teil, erste Abteilung (II/1), zweite Abteilung (II/2), Wien, Sollinger, 1847.

ROSS, S.: *Nineteenth-Century Attitudes: Men of Science*. Bordrecht—Boston—London, Kluwer Academic Publishers, 1991.

RUPKE, N. (ed.): *Göttingen and the Development of the Natural Sciences*. Göttingen, Wallstein, 2002.

ELSNER, N. — RUPKE, N. (Hrsg.): *Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*. Göttingen, Wallstein, 2009.

SCHLUMBOHM, J.: «Die edelste und nützlichste unter den Wissenschaften»: Praxis der Geburtshilfe als Grundlegung der Wissenschaft, ca. 1750-1820, in *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, hrsg. von Bödeker, H. E. — Reill, H. P. — Ders. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 275–297.

SCHLUMBOHM, J.: «Die Schwangeren sind der Lehranstalt halber da»: Das Entbindungshospital der Universität Göttingen 1751 bis ca. 1830, in *Die Entstehung der Geburtsklinik in Deutschland 1751-1850*. Göttingen, Kassel, Braunschweig, hrsg. von Ders. — Wiesemann, C. Göttingen, Wallstein, 2004, 31-62.

SCHLUMBOHM, J.: *Lebendige Phantome. Ein Entbindungshospital und seine Patientinnen 1751-1830*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2012.

SCHWAB, S.: *Das Präsidium des Freiherrn Gerhard van Swieten und Anton von Störck*. Halle—Frankfurt, [ohne Verlag], 1792.

SHAPIN, S.: The Man of Science, in *The Cambridge History of Science, vol. 3. Early Modern Science*, eds. Park, K. — Daston, L. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 179–191.

SEIDEL, H–Chr.: *Eine neue „Kultur des Gebärens“*. *Medikalisierung von Geburt im 18. und 19. Jahrhundert in Deutschland*. Stuttgart, Hans Steiner Verlag, 1998. (Medizin, Gesellschaft und Geschichte, Beiheft 11.)

SIEBOLD, E. D. J. von: *Versuch einer Geschichte der Geburtshülfe*. Bde I-II, Berlin, Verlag von Theod. Chr. Friedr. Enslin, 1839-1845.

SPENGLER, L.: Geschichte des anatomischen und Entbindungs-Instituts an der ehemaligen Hohen Schule zu Herborn, *Monatsschrift für Geburtskunde und Frauenheilkunde*, 11 (1958) 246–262.

STEIDELE, R. J.: *Unterricht für Hebammen*. Wien, bey Josph Kurzböck, 1774.

STEIDELE, R. J.: *Lehrbuch von dem unvermeidlichen Gebrauch der Instrumenta in der Geburtshülfe*. Wien, Hörlingische Buchhandlung, 1785²

STEINKE, H. — BOSCHUNG, U. (Hrsg.): *Albrecht von Haller. Leben — Werk — Epoche*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2008.

STÖRCK, A. von: *Instituta Facultatis Medicae Vindobonensis*. Viennae, Trattner, 1775.

STÜBLER, E.: *Geburtshilfe und Gynäkologie in Tübingen. Ihre Leistungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, Enke, 1952.

VANJA, Chr.: Das Kasseler Accouchier- und Findelhaus 1763 bis 1787. Ziele und Grenzen «vernünftigen Mitleidens» mit Gebärenden und Kindern, in *Die Entstehung der Geburtsklinik in Deutschland 1751-1850*. Göttingen, Kassel, Braunschweig, hrsg. von Schlumbohm, J. — Wiesemann, C. Göttingen, Wallstein, 2004, 96-126.

ZELLER, S.: *Bemerkungen über einige Gegenstände der praktischen Entbindungskunst*. Wien, Hörling, 1789.

WILSON, A.: *The making of man-midwifery: Childbirth in England 1660-1770*. Cambridge Ma, Harvard University Press, 1995.